



Revista de Cultures Medievales

Núm. 22 (Tardor 2023), 44-52 | ISSN 2014-7023

Ressenyes

doi: 10.1344/Svmma2023.22.5

BUTTÀ, Licia, 2022

Immaginare il potere. Il soffitto dipinto della Sala Magna di Palazzo Chiaromonte Steri e la cultura letteraria e artistica a Palermo nel Trecento

Alessandria: Edizioni dell'Orso

Reseña de JACOBO VIDAL FRANQUET. IRCVM-Universitat de Barcelona

Immaginare il potere, el magnífico volumen de Licia Buttà sobre la cubierta del palacio Chiaromonte de Palermo, acaba de ganar el premio al mejor libro sobre arte medieval de 2022, otorgado por el CEMS de Brno. Es sin duda una muy buena noticia. Lo es, sobre todo, porque se trata de una investigación que hunde sus raíces en la metodología secular de la mejor tradición de la historia del arte y que, en consecuencia, se aleja de la vacuidad de las modas académicas. Las comisiones académicas de grado, máster y doctorado y los comités de lectura de revistas y editoriales deberían tomar nota: en este libro ningún epígrafe se titula “Marco teórico”. Más allá del necesario conocimiento de la bibliografía, la autora ha reconstruido la historia del alfarje palermitano mediante la investigación documental y ha manejado gran cantidad de fuentes visuales y literarias para explicar la forma y el contenido de sus imágenes pintadas. Además, ha podido observar minuciosamente la obra, ya que entre 2017 y 2019 participó en el proceso de restauración de la monumental cubierta, que sin duda merecía una monumental monografía como la que ya tiene.

El libro se abre con un capítulo en el que se contextualiza el objeto de estudio, se releen documentos ya publicados sobre su historia y se buscan nuevas fuentes para profundizar en su conocimiento, en un admirable ejercicio de erudición. La segunda sección, de gran capacidad analítica, se dedica a ordenar significativamente los motivos ornamentales que aparecen en el alfarje, dispuestos de acuerdo a la jerarquía de la estructura arquitectónica. En este sentido, la autora nos enseña que no son solo los elementos claramente narrativos los que pueden tener una lectura política, sino que también lo son las inscripciones y los elementos decorativos, que

en parte remiten a la cubierta de la capilla palatina de Palermo y se pueden vincular a la voluntad del promotor, Manfredo III Chiaromonte, de parangonarse a Roger II de Sicilia.

El tercer apartado del volumen se dedica al estudio de la materialidad y la forma del techo. En primer lugar, se aíslan y relacionan con otras obras y geografías los diversos estilos presentes en la pintura de la cubierta. Pero la atención de la autora no se detiene en el análisis formal –o formalista– de las imágenes, sino que el proceso de restauración y desmontaje de la estructura le permiten abordar el estudio de pigmentos y aglutinantes, así como descubrir bocetos preparatorios e instrucciones de montaje en partes invisibles del alfarje. Se trata de aportaciones verdaderamente relevantes, ya que, en general, la ingente documentación escrita sobre la construcción y decoración de las cubiertas de madera suele obviar estos últimos particulares.

Entre los capítulos cuarto y noveno se desarrolla la parte principal del libro, es decir, el análisis de los abundantes temas narrativos que inundan la cubierta palermitana, desde los asuntos vinculados a la función judicial que tuvo la sala en época de Manfredo III, hasta los grandes ciclos de Troya, de Alejandro Magno, el *Speculum Humanae Salvationis* o la historia de Eneas. Al analizar –y en algunos casos identificar por primera vez– todas estas temáticas, la dra. Buttà no se limita a reconocerlas, sino que encuentra sus fuentes textuales y gráficas, además de conectarlas con la lectura política general que propone para la cubierta, es decir, vincula la elección temática a la afirmación del rol político y social del promotor en el contexto siciliano de finales del trescientos. Ahora bien, si los capítulos 4-8 son extraordinariamente sugerentes, por su fina erudición e inmensa inteligencia, no lo es menos el noveno, titulado “un racconto apperto: le storie non identifcate”, en el que la autora nos explica que aún queda trabajo por hacer y nos dice por dónde podríamos empezar.

El texto concluye con una breve reflexión sobre el papel de Manfredo Chiaromonte en la definición del programa decorativo, la bibliografía y una sección de imágenes en color, bocetos y esquemas de gran utilidad para seguir el ensayo. La obra, pues, debe convertirse en una herramienta imprescindible para el conocimiento del alfarje del palacio Steri y, aún más, en un referente metodológico para el estudio de la decoración de las cubiertas de madera.

FERRER-VIDAL, María, 2022

Santa Eufemia de Cozuelos. El primer convento santiaguista femenino: Puertas adentro
Aguilar de Campo: Fundación Santa María la Real del Patrimonio Histórico

Ressenya d'HELENA CASAS PERPINYÀ,
 Universitat de Barcelona i Università degli Studi di Padova

El convent femení de Santa Eufemia de Cozuelos és una comunitat singular que María Ferrer-Vidal reconstrueix a través d'una investigació global elaborada des de perspectives polièdriques. El resultat és un estudi innovador que combina i aplica diversos processos i tècniques metodològiques. Des de la recerca arqueològica, l'exploració del territori amb la tecnologia del georadar, l'anàlisi documental, fins a la interpretació històrica a partir de l'art, María Ferrer-Vidal ha dut a terme una "recerca irrepètible", en paraules d'Àngela Muñoz.

L'autora aconsegueix traslladar el lector a la vall de La Ojeda, una zona muntanyosa al nord de l'actual Palència, on, enmig de la cruesa climàtica, s'hi ha localitzat un convent masculí sota l'advocació de Sant Cosme i Sant Damià, ja consolidat al segle X. L'organització de l'economia feudal castellana, basada en aquest territori en l'explotació ramadera i l'aprofitament de la fusta, condicionà, sens dubte, la vida conventual.

Ferrer-Vidal presenta un exercici de reconstrucció històrica de més de cinc segles d'un convent del qual, a dia d'avui, tan sols se'n conserva una església del segle XII. La història de Santa Eufemia de Cozuelos comença l'any 1186, sota el regnat d'Alfons VII de Lleó, a l'emplaçament esmentat que anteriorment havia ocupat una comunitat masculina. Iniciava així la primera fundació femenina de l'Orde de Santiago, una fundació que serví de mirall per a futurs convents femenins santiaguistes, tal i com testimonia l'acta fundacional de 1269 del darrer monestir femení del mateix Orde, el *Sancto Spiritu* de Salamanca.

L'autora ens apropa a Santa Eufemia de Cozuelos i a la seva particularitat, ja que les branques femenines dels ordes militars foren un fenomen minoritari al llarg de l'Edat Mitjana europea. La dada que aporta María Vidal-Ferrer és concloent: el nombre de monges conventuals de l'orde santiaguista no superà el centenar al llarg del segle XIII. L'origen de la branca femenina d'aquest orde el trobaríem, segons l'autora, en el vot de castedat conjugal dels seus membres, el qual hauria promogut la creació de famílies i, per tant, la conseqüent necessitat de protegir-les. Seguint els resultats oferts per la Doctora María Ferrer-Vidal, els convents femenins santiaguistes haurien sorgit de la necessitat masculina de generar espais segurs per a les seves esposes durant la seva absència, majoritàriament causada per la seva participació en campanyes militars, especialment en períodes concrets com la Quaresma o l'Advent. En aquesta línia, l'autora exposa la regularització de la vida espiritual de les esposes dels cavallers santiaguistes, en comparació amb el floriment del moviment de les beguines, tot i que situa l'origen d'aquestes últimes al costat dels ordes mendicants, quelcom

ja desmentit darrerament per la historiografia de les dones. Santa Eufemia de Cozuelos hauria estat, per tant, una fundació femenina promoguda pel propi Orde i els seus membres masculins, pertanyents a l'estrat més alt de la jerarquia religiosa.

María Ferrer-Vidal aconsegueix amb èxit suplir la mancança que genera a l'historiador la desaparició del convent i en dibuixa, literalment i figurativa, la seva materialitat i la seva transformació en el temps. L'autora presenta els resultats d'una recerca fornida de material fotogràfic d'alta qualitat i de representacions gràfiques que contribueixen a reedificar el monestir en l'imaginari del lector. De manera similar, la present recerca recupera la quotidianitat de les monges santiaguistes que hi habitaren. Seguint els estudi de María Isabel Val del Valdivieso, Juan Antonio Bonachía Hernando, respectivament, i Ester Penas González, la Dra. Ferrer-Vidal aprofundeix en aspectes més concrets, com la solució hidràulica del monestir, en comparació a altres espais similars i geogràficament propers.

L'autora analitza l'evolució del monestir i en constata un període d'esplendor al segle XIII, durant el qual el patrimoni territorial del monestir s'expandí substancialment gràcies a les donacions i a les noves adquisicions de l'Orde. Tanmateix, la crisi del segle XIV aconseguiria deprimir l'economia del convent, així com la de tota la zona palenciana, tal i com demostrà Julio Valdeón. L'autora exposa aquesta crisi a través de les fonts documentals, com el deute que contragué la comunitat amb el prestamista Abraham Zabahón.

El segle XV, en canvi, estigué marcat per les transformacions espacials i simbòliques derivades de la imposició de la clausura en temps dels Reis Catòlics. Fou, segons l'autora, un temps de pau, al llarg del qual canvià la idiosincràsia del propi Orde. Nascut, originàriament, com una germandat de cavallers marcada per la lluita i la guerra contra l'infidel, l'orde santiaguista s'aristocratitzà en una Castella majoritàriament cristiana.

Per últim, és important destacar la tasca de recerca d'arxiu i anàlisi documental, que l'autora ofereix de forma acurada i detallada. L'estudi aporta un quadrant amb el nombre de documents, la seva data, el regnat sota el qual es generaren i el seu caràcter (donacions, privilegis fiscal, etc.). Així mateix, l'autora presenta els llibres relacionats pels visitadors del monestir, entre finals del segle XV i inicis del XVI, tots de caire litúrgic, i que denoten una biblioteca francament petita. Exposa, igualment, una magnífica relació de les monges que habitaren el monestir al llarg de l'any 1494, on consta la reproducció de les seves firmes, la posició que ocupaven al monestir i observacions tals com el nivell d'alfabetització i les consideracions dels visitadors. La lectura atenta dels darrers comptes del monestir, entre els anys 1494 i 1500, serveix a l'autora per detallar les racions alimentàries de les monges i els aliments adquirits per la comunitat.

La qualitat del present estudi és palesa tant en els resultats oferts, com en l'original combinació dels mètodes aplicats. No tan sols es tracta d'una proposta innovadora, sinó que constitueix una recerca integral que aconsegueix fer reviure la història del primer convent femení santiaguista en tots els seus àmbits.

LÄHEMANN, Henrike y SCHLOTHEUBER, Eva, 2023

Unerhörte Frauen. Die Netzwerke der Nonnen im Mittelalter

Berlin: Propyläen

Reseña de BLANCA GARÍ, Universitat de Barcelona

Partiendo de las riquísimas fuentes escritas de las comunidades femeninas cistercienses y benedictinas de los siglos XV y XVI en la Baja Sajonia, Henrike Lähemann y Eva Schlotheuber acaban de publicar un libro de características singulares. Singular es de entrada su acertado título *Unerhörte Frauen*, con el que, espaciando el prefijo del participio tal y como aparece en la portada, remarcan la ambigüedad de la mirada sobre las mujeres religiosas en el mundo medieval y también, quizá, sobre todo, en el contemporáneo. “Un erhörte” es un juego de palabras que en cierto modo podemos repetir en castellano, “mujeres in auditas”, es decir mujeres que causan asombro, sorpresa y en cierta forma extrañeza, pero a la vez mujeres que son “desoídas”, ignoradas. En segundo lugar, es también singular el formato de la obra, tras años de investigación altamente erudita plasmada en artículos de revistas especializadas, en ediciones críticas de textos latinos y en libros sobre la materia, las autoras se proponen en este volumen divulgar el conocimiento de estas comunidades femeninas de finales de la edad media, sus formas de vida, su cultura, así como su visión del mundo y sus redes de agencia religiosa, política y social dirigiéndose, más allá de la academia, a un público amplio y general. Y finalmente es singular en este libro la perspectiva interdisciplinar que guía el conjunto de la obra, fruto de la colaboración entre una especialista en lengua y literatura alemana de la edad media y una historiadora dedicada al mundo medieval y premoderno especializada en los procesos de formación y educación de las mujeres religiosas.

Mujeres inauditas, desoídas...el objetivo principal del libro es ponernos ante la sorpresa de su existencia y recuperar sus voces para que podamos escucharlas. Para lograrlo, a lo largo de seis capítulos desplegados a un tiempo cronológica y temáticamente, las autoras nos llevan una y otra vez desde las historias de vida narradas en primera persona por las monjas a las problemáticas generales de la vida monástica femenina a finales de la Edad Media: El capítulo I “Clausura”, aborda las condiciones de una vida separada del mundo y dedicada principalmente a la oración y al estudio; contrariamente al extendido tópico de aislamiento la clausura sitúa a las monjas en una posición de prestigio y poder ligada a su privilegiada capacidad de mediación con el más allá, si bien es cierto que al mismo tiempo les obliga a una constante negociación con los poderes terrenales de los que en muchos aspectos dependen. El capítulo II “Formación” analiza el exigente recorrido intelectual que lleva a las educandas, novicias y monjas a un especializado adiestramiento en teología y lengua latina, así como a la adquisición de conocimientos económicos para la administración del patrimonio de la comunidad. El capítulo III “Las monjas, sus

familias y la sociedad” muestra la existencia de vivos contactos e intercambios entre el convento y los laicos a través sobre todo de los vínculos familiares y del patronazgo nobiliario y patricio sobre los monasterios en los que sus hijas residen y ejercen cargos; contactos e intercambios que otorgan un alto nivel de influencia política y social a algunas de las mujeres que habitan estas comunidades. El capítulo IV “El rigor de la vida: música y reforma” profundiza en la refinada formación litúrgica, artística y musical de las monjas que se incrementa en el contexto de los procesos de reforma de los siglos XV y principios del XVI. El capítulo V “Reforma” plantea la llegada de la nueva confesionalidad protestante en el siglo XVI a las comunidades la Baja Sajonia y cómo el protestantismo puso en tela de juicio los principios mismos de la vida conventual; en este capítulo se muestran las resistencias que las monjas pudieron gestionar gracias a sus redes de conexión familiar y política y que les permitieron hacer valer ciertas formas de negociación y pacto para pervivir como comunidad y continuar existiendo como institución ahora protestante. Finalmente, el capítulo VI “Una comunidad en la vida y la muerte” aborda, desde una perspectiva de conjunto, los lazos que hacían de toda la comunidad monástica (compuesta por monjas, hermanas legas, clérigos y laicos al servicio del convento) un solo cuerpo, estudiando los ritos de paso, la muerte y las exequias, el cultivo de la identidad y la memoria y las prácticas de cura y asistencia. Cada uno de estos seis capítulos parte de los textos medievales escritos por las propias monjas y de las crónicas de las comunidades, permitiendo así escuchar la voz en primera persona de estas mujeres a partir de las cuales las autoras se proponen releer la historia del monacato femenino en el norte de Alemania y plantear problemáticas de carácter más general. El texto, orientado hacia la alta divulgación, carece de notas, pero el apéndice aporta referencias suficientes para informar a quienes se interesen por el tema y conducir su mirada hacia una mejor comprensión de las problemáticas que se plantean en él. Este “Apéndice” o séptimo y último capítulo se compone de biografías de los monasterios, un esquema de la vida monástica y de los tiempos de la oración, un glosario de los conceptos utilizados, los créditos de las imágenes y una bibliografía de fuentes editadas y de los principales estudios.

Entre los temas abordados por el libro destacan algunos procedentes de campos pioneros en el medievalismo de las últimas dos décadas, como por ejemplo: el estudio de la liturgia y su performance así como el papel jugado por la música en ella que son descritos brillantemente entre sus páginas; destacan asimismo las reflexiones sobre las refinadas estrategias de aprendizaje incrementadas si cabe en los procesos de reforma puestos en marcha a partir de la segunda mitad del siglo XV en cuya implementación al parecer las monjas tuvieron —si bien no siempre sin conflicto— una activa agencia y un importante protagonismo; finalmente destaca, caracterizando muy particularmente el espacio de estudio escogido que es el de las comunidades cistercienses y benedictinas de la Baja Sajonia, la progresiva introducción, problemática y compleja, de la reforma luterana en ellas.

En definitiva, *Un erhörte Frauen* constituye una obra que logra transmitir al gran público los resultados de un trabajo de investigación extraordinario llevado a cabo en los últimos años por dos investigadoras de prestigio internacional que plasman en este libro la poderosa agencia femenina altamente especializada ejercida desde los monasterios medievales en los que las mujeres desempeñaron tareas espirituales, artísticas, intelectuales, sociales y políticas centrales para su tiempo. La obra va a ser bienvenida con seguridad en el ámbito germánico, pero sería deseable también una traducción al castellano que la abriera a posibles estudios comparativos.

SALES FAVÀ, Lluís, 2022

Crèdit privat i morositat a la Catalunya baixmedieval. Baronia de Llagostera, 1330-1395

Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas

Ressenya de JOAN BUSOMS CABANAS, Universitat de Barcelona

La història econòmica, probablement, ha sigut la branca més prolífica de la historiografia medieval de les últimes dècades, car és conegut que la historiografia jurídicoinstitucional de mitjans del segle XX deixà pas a una munió d'estudis econòmics molt lligats al materialisme històric i a la cliometria. Ara bé, el tret propi català, sense cap mena de dubte, fou una especial atenció i focalització en una economia que esdevenia conseqüent d'un règim de la terra molt propi d'un sector del territori, l'emfiteusi. Així doncs, podríem considerar que la historiografia catalana va saber trobar un cert equilibri entre l'estudi de l'economia agrària, per un cantó, i l'estudi de les institucions i mecanismes d'explotació del territori, per l'altre. Un equilibri, però, que a ulls nostre, no es va aconseguir en altres tradicions d'Europa, focalitzant-se aquestes, solament, en llargues sèries numèriques intel·ligibles sense la seva connexió amb els contextos institucionals, jurídics i socials coetanis. Conseqüentment, el llibre que tenim davant esdevé una peça més, d'aquesta llarga tradició d'estudis econòmics de la pagesia nord-oriental catalana a l'època baixmedieval. Ara bé, no ens podem quedar solament a la superfície.

I és que, sota l'aparença d'un estudi econòmic, *Crèdit privat i morositat a la Catalunya baixmedieval* del Dr. Lluís Sales Favà esdevé un interessant i ric univers polifacètic, car, tal com es desgranarà tot seguit, són diferents els prismes que hom podrà copsar quan afronti la lectura d'aquesta extensa obra.

Abans de res, però, cal recordar que la monografia aquí ressenyada és l'edició i adaptació de la tesi del mateix Lluís Sales Favà que va ser llegida a la Universitat de Girona l'any 2019, sota la direcció del professor Pere Ortí. La present edició ha sigut publicada a la col·lecció de *Anejos del Anuario de Estudios Medievales*, una col·lecció que precisament ha estat desenvolupant una tasca innegable de difusió del coneixement que sobre l'Edat Mitjana s'ha anat generant, publicant diverses tesis doctorals que han vist la llum en aquests últims anys, uns estudis cabdals per a l'avenç científic, tal és el cas de la tesi que ens ocupa.

Naturalment, una obra que parteix d'una tesi doctoral resulta ser basta, precisa i metodològicament canònica. Això és el que condiciona que aquesta investigació sigui d'alt nivell i amb constant contacte amb l'arxiu. Amb això últim, es vol escriure que no existeix afirmació que no sigui construïda sobre sòlides columnes documentals. Al mateix temps, però, mostra una facilitat evident en relacionar els resultats obtinguts, amb altres ja aportats per la bibliografia.

Una tesi, però, condiciona que forçosament s'aixequi la mirada, i la conclusió final sigui el cim d'una altíssima i ampla muntanya de dades que han d'estar degudament

contextualitzades. És per aquest motiu que, si hom es posa a desgranar la matèria, tal com ja s'ha enunciat, ràpidament contemplarà com són diverses les cares del prisma. L'objectiu final de la investigació és aportar llum sobre el funcionament del crèdit a l'abast dels estaments populars del segle XIV. Però per obtenir l'objectiu, limita el camp d'estudi a un mapa concret, això és, la Baronia de Llagostera. Naturalment, no s'absté d'entregar-nos un ampli marc històric i geogràfic de la baronia, fins al punt que esdevé un estudi essencial per conèixer l'origen i evolució d'aquesta entitat política, car per altre cantó, l'autor, també aprofita l'ocasió per desplegar un detallat estudi de l'orgànica institucional de la baronia. La justificació d'aquest esforç no queda solament subscript al marc contextual, sinó que l'aventura té raó de ser en el fet que Lluís Sales, amb molt d'enginy i no conformant-se amb les clàssiques i bastes fonts notariales, decideix explorar nous camins. El que li resulta més ric per al seu cas són els llibres de cort, una font que a casa nostra té poc recorregut en la bibliografia. Sortosament primitius estudis com els de Marc Torres van veure la llum a les acaballes del segle passat i van preparar el terreny perquè aquesta tesi pogués recollir el relleu. De fet, és en aquest punt on aquesta obra esdevé una peça clau en el context historiogràfic actual, puix que ha obert la porta a renovats estudis que tinguin per objectiu comprendre, no solament els llibres de cort com a tal, sinó també la institució productora, la cort jurisdiccional d'abast local. De fet, la publicació es disposa a observar les diferents tipologies documentals contingudes en un llibre de cort, amb la finalitat clara de preparar al lector per entendre les dades obtingudes utilitzant aquesta font.

I, finalment, com no pot ser d'una altra manera, realitza una detallada anàlisi dels nous productes financers crediticis que veuen la llum en l'economia baixmedieval catalana, uns mecanismes d'endeutament que permeten a la pagesia superar els entrebancs dels cicles agraris i així reforçar l'economia domèstica. Tot plegat acaba traduint-se en un creixement de l'economia general, en aquest cas de la baronia de Llagostera, que permet a l'autor mesurar la magnitud de la crescuda i posar-la amb relació amb les causes per ell aventurades. En definitiva, si hom vol conèixer l'impacte que té en l'economia medieval la generalització del crèdit privat emparat en els mecanismes del Dret Romà, aquesta és l'obra indicada, sense cap mena de dubte.

Tal com s'ha assenyalat, i recuperant el fil del principi d'aquest escrit, és una obra que té moltes cares, i això la fa extremadament rica. I trobaran una lectura útil tant els interessats en la baronia de Llagostera, o en alguna de les seves viles; els que vulguin entendre com funcionaven els tribunals d'abast local i la documentació d'ells emanada; així com els que vulguin comprendre els canvis econòmics de l'economia baixmedieval catalana, especialment la d'àmbit rural.